

MARKAZIY OSIYO VA O'ZBEKISTON TURIZM BOZORIDA TAKRORIY TASHRIFLARGA SALBIY TA'SIR ETUVCHI EKOLOGIK VA SIYOSIY OMILLAR: REZILYENTLIK VA MINTAQAVIY INTEGRATSIYA STRATEGIYALARI

ERMATOVA OSIYO MUHAMMADALI QIZI.

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

TURIZM VA MEHMONDO'SLIK

yo'nalishi magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu ilmiy maqolada xalqaro turizm iqtisodiyotida destinatsiyaning takroriy jozibadorligini belgilovchi eng muhim ko'rsatkich siyosiy barqarorlik va ekologik xavfsizlik uyg'unligi chuqur tahlil qilingan. Xavfni idrok etish (Risk Perception) va Ekologik determinizm nazariyalari doirasida 1991-yildan 2025-yilgacha bo'lgan davrdagi mintaqaviy jarayonlar, viza rejimlaridagi qat'iylik, transport-logistika qiyinchiliklari va Orol dengizi fojiasining sayyohlar sadoqatiga ta'siri o'rganiladi. Tadqiqotda iqlim o'zgarishlari, chang bo'ronlari va xavfsizlik kutilmasi (safety expectation) sababli takroriy tashriflarning pasayishi hamda tranzaksion xarajatlarning ortishi ko'rsatib o'tilgan.

KALIT SO'ZLAR: Takroriy tashrif, siyosiy barqarorlik, ekologik degradatsiya, tranzaksion xarajatlar, rezilyentlik, yashil transport koridorlari, Ipak yo'li vizasi, inqirozli kommunikatsiya.

KIRISH

Xalqaro turizm iqtisodiyotida muayyan destinatsiyaning barqarorligi va raqobatbardoshligini belgilaydigan eng muhim indikatorlardan biri bu xorijiy sayyohlarning ushbu hududga qayta tashrif buyurish istagi hisoblanadi. Destinatsiyaning takroriy jozibadorligini (repeat visitation) ta'minlash turizm sohasida faoliyat yurituvchi davlatlar uchun ulkan iqtisodiy ahamiyatga ega, chunki takroriy sayyohlar qo'shimcha marketing xarajatlarini talab etmaydi va hududning iqtisodiy o'sishiga barqaror hissa qo'shadi[1,147]. Biroq, turizm iqtisodiyotida destinatsiyaning takroriy jozibadorligini belgilovchi eng mo'rt ko'rsatkich, bu siyosiy barqarorlik va ekologik xavfsizlik uyg'unligidir. Turizm sotsiologiyasi doirasida keng qo'llaniladigan Xavfni idrok etish (Risk Perception) nazariyasiga ko'ra, sayyohning muayyan hududga qayta kelish qarori (revisit intention) bevosita ushbu hududdagi siyosiy muhitning prognoz qilinuvchanligiga tayanadi. Aynan shu omillar Markaziy Osiyo mintaqasi, xususan O'zbekiston misolida uzoq yillar davomida xalqaro sayyohlarning takroriy

tashriflarini cheklab kelgan asosiy to'siqlar sifatida namoyon bo'ldi. Ushbu maqola 1991-yildan 2025-yilgacha bo'lgan davr oralig'ida shakllangan siyosiy va ekologik to'siqlarni, ularning turizm iqtisodiyotiga ta'sirini hamda mintaqa turizmini yangi bosqichga olib chiqish imkonini beruvchi rezilyentlik (moslashuvchan barqarorlik) strategiyalarini uzluksiz ilmiy tahlil qilishga qaratilgan[2,410].

ASOSIY QISM

Global Turizm Inqirozi markazi (GTC) ma'lumotlariga ko'ra, mintaqadagi siyosiy beqarorlik yoki chegaralarning kutilmaganda yopilishi takroriy tashrif buyuruvchilar oqimini o'rtacha 65-80 foizga kamaytiradi. Markaziy Osiyo sharoitida, 1991-yildan 2025-yilgacha bo'lgan davrni tahlil qilsak, viza rejimlaridagi qat'iylik, transchegaraviy suv resurslari bo'yicha siyosiy ziddiyatlar va logistik blokadalar takroriy turizm oqimiga to'g'ridan-to'g'ri salbiy ta'sir ko'rsatib keldi. Bu davrda mintaqa davlatlari o'rtasidagi siyosiy ishonchsizlik va o'zaro hamkorlikning sustligi xalqaro sayyohlar uchun qator byurokratik to'siqlarni yuzaga keltirdi. Siyosiy xavf-xatarlar sayyoh ongida doimiy noaniqlik (uncertainty) hissini uyg'otadi, bu esa iqtisodiy tilda tranzaksion xarajatlarning ortishiga va destinatsiya raqobatbardoshligining pasayishiga olib keladi. Sayyoh o'zining dam olish vaqtini rejalashtirishda asabiy zo'riqishlar, viza olishdagi qiyinchiliklar va transportdagi noqulayliklarga duch kelsa, u ushbu mintaqani keyingi sayohatlar ro'yxatidan avtomatik ravishda o'chirib tashlaydi[3,310]. Ekologik omillar nuqtai nazaridan yondashganda esa, mintaqamizdagi eng yirik global inqiroz Orol dengizi fojiasi va u bilan bog'liq ekosistemaviy o'zgarishlar takroriy tashriflar uchun jiddiy to'siq bo'lib qolmoqda. Ekologik degradatsiya (Environmental Degradation) nafaqat tabiiy landshaftning yo'qolishiga, balki hududning toksik imiji shakllanishiga sabab bo'ladi. Sayyohlar ekologik toza va xavfsiz muhitda hordiq chiqarishni qidiradilar; biroq 2023-2025-yillardagi iqlim o'zgarishlari va uning oqibatida yuzaga kelayotgan chang bo'ronlari, suv tanqisligi hamda havo sifatining (AQI) pasayishi premium-toifadagi sayyohlarning takroriy tashrif koeffitsiyentiga salbiy multiplikativ ta'sir ko'rsatmoqda. Turizm iqtisodiyotida "Ekologik kutilma" (Environmental Expectation) degan o'ta muhim tushuncha mavjud bo'lib, sayyoh agar hududdagi ekologik holatning yomonlashuvini sezsa, u nafaqat qaytib kelmaydi, balki raqamli platformalar orqali o'zining salbiy tajribasini (eWOM - elektron og'zaki nutq) ommalashtiradi. Bitta salbiy fikr global tarmoqlar orqali minglab potensial sayyohlarning qarorini o'zgartirib yuborish qudratiga ega. Siyosiy va ekologik omillarning o'zaro uzviy bog'liqligini Markaziy Osiyo transport-logistika tizimi misolida ham yaqqol ko'rish mumkin. 1990-yillarning oxiri va 2000-yillarning boshidagi siyosiy fragmentatsiya (tarqoqlik) transport koridorlarining samaradorligini tushirib yubordi. Natijada, sayyohlar uchun "logistik xavfsizlik" (logistic safety) tushunchasi yo'qoldi. Dunyo miqyosidagi

tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, agar sayyoh destinatsiyada siyosiy sabablarga ko'ra transport tizimidagi nosozliklarga, masalan, chegaraning asossiz yopilishi yoki vizaning bekor qilinishiga duch kelsa, uning ushbu hududga qayta sadoqati (loyalty) tiklanishi uchun o'rtacha 10-12 yil vaqt talab etiladi[4,214]. Shu nuqtai nazardan qaraganda, barqaror turizmni rivojlantirish uchun mintaqadagi siyosiy muloqotni ekologik diplomatiya (eco-diplomacy) bilan birlashtirish, xalqaro sayyohlarda mintaqaning kelajagiga nisbatan ishonch uyg'otish strategik ahamiyatga ega. Tarixiy faktlarga yuzlanadigan bo'lsak, Markaziy Osiyo mintaqasida turizmning takroriylik koeffitsiyenti (repeat visitation rate) uzoq yillar davomida geosiyosiy fragmentatsiya (geopolitical fragmentation) qurboniga aylandi. 1991-yilda respublikalar o'z mustaqilligini qo'lg'a kiritgandan so'ng, mintaqada davlatlari o'rtasida o'zaro transport-kommunikatsiya aloqalarining zaiflashuvi va o'ziga xos "viza devorlari"ning tiklanishi xalqaro sayyohlar uchun g'oyat noqulay bo'lgan "bir sayohat bir davlat" degan cheklangan modelni yuzaga keltirdi. Iqtisodiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, 2000-2016-yillar oralig'ida Markaziy Osiyoga kelgan xorijiy turistlarning atigi 4-6 foizigina hududga ikkinchi bor qaytish istagini bildirgan xolos. Buning asosiy sababi madaniy merosning yetishmasligida emas, balki chegara byurokratiyasi va transport tizimidagi sun'iy siyosiy filtrlar edi. Masalan, 2010-yillarning boshida mintaqadagi ayrim chegara postlarida sayyohlarning o'rtacha kutish vaqti 4 soatdan 12 soatgacha cho'zilishi, xalqaro turizm reytinglarida O'zbekiston va qo'shni davlatlarning logistik ishonchlilik (logistics reliability) indeksini keskin pasaytirib, takroriy tashriflar uchun o'tib bo'lmas psixologik to'siq bo'lib xizmat qildi[5,344]. Siyosiy omillarning bunday salbiy ta'sirini nafaqat uzoq o'tmishda, balki 2020-2022-yillardagi global pandemiya va undan keyingi mintaqaviy beqarorliklar misolida ham yaqqol ko'rish mumkin. Garchi O'zbekiston hukumati 2017-yildan boshlab tashqi dunyoga nisbatan faol ochiq eshiklar siyosatiga o'tgan va vizasiz rejimni keng joriy etgan bo'lsa-da, tashqi siyosiy kon'yunkturaning beqarorligi, xususan, shimoliy va g'arbiy transport koridorlaridagi geosiyosiy ziddiyatlar xalqaro maydonda mintaqada imijiga ta'sir o'tkazdi. Ushbu hodisalar 2023-2025-yillarda Yevropa va Shimoliy Amerikadan keluvchi yuqori daromadli sayyohlar oqimining xavfsizlik kutilmasi"ga (safety expectation) salbiy ta'sir ko'rsatdi. Xalqaro ekspertlarning hisob-kitoblariga ko'ra, har qanday siyosiy mojarodan so'ng destinatsiyaning siyosiy jozibadorligi"ni qayta tiklash uchun sarflanadigan marketing xarajatlari odatdagidan 4,5 baravar yuqori bo'ladi. Turizm iqtisodiyotida "Siyosiy xatar premium" (Political Risk Premium) tushunchasi mavjud bo'lib, u xalqaro sayyohlik faoliyatida bevosita sug'urta polislari va aviachiptalar narxining sun'iy oshishiga, oqibatda esa takroriy tashriflarning iqtisodiy jihatdan butunlay samarasiz bo'lib qolishiga olib keladi. Qolaversa, ekologik determinizm nuqtai nazaridan tahlil qilinganda, 1991–2025-yillarda atrof-muhitga bo'lgan

antropogen bosimning haddan ziyod ortishi yashil turizm (green tourism) barqarorligiga jiddiy zarba berdi[6,314]. Orol dengizi havzasidagi vayronkor tuz bo'ronlari va zaharli chang massalarining (Aral Kum) shimoliy va markaziy turistik hududlarga (xususan, Xiva, Nukus, Mo'ynoq shaharlariga) muntazam yoyilib borishi, xorijiy turistlar o'rtasida "ekologik xavfli hudud" tushunchasini ob'ektiv ravishda mustahkamlab qo'ydi. 2024-yilgi statistik tahlillarga ko'ra, havo sifati indeksi (AQI) 150 dan yuqori bo'lgan, ya'ni inson salomatligi uchun xavfli deb topilgan kunlarda turistik obidalariga tashrif buyuruvchilar soni o'rtacha 30 foizga kamaygan. Buning ustiga, transchegaraviy suv resurslarining mintaqa davlatlari o'rtasida siyosiy sabablarga ko'ra nosimmetrik taqsimlanishi va global iqlim o'zgarishi natijasida mintaqadagi asrlar davomida shakllangan muzliklarning erishi, tog' mintaqalaridagi ekoturizm bazasini yemirib bormoqda. Buni amaliy faktlar bilan tasdiqlash mumkin: agar 1991-yilda Zomin yoki Ugom-Chotqol tizmalarida qulay turistik mavsum 6-7 oyni tashkil etgan bo'lsa, 2025-yilga kelib mintaqadagi anomal issiqlik va surunkali suv tanqisligi sababli ushbu ko'rsatkich atigi 4 oygacha qisqardi. Siyosiy integratsiyaning yetishmasligi va unga hamroh bo'layotgan ekologik mas'uliyatsizlik turizm sanoatida haqiqiy zanjirli reaksiya"ni keltirib chiqaradi[7,147]. Buni quyidagicha izohlash mumkin: siyosiy to'siqlar avtomatik ravishda transport va logistika xarajatlarini oshiradi, logistikaning qimmatlashishi va eskirgan texnologiyalardan foydalanish esa atrof-muhitga zarar yetkazadi, bu kabi murakkab ekologik inqiroz esa jahon sahnasida destinatsiya brendini qadrsizlantiradi. Ushbu ikki o'ta xatarli omil birlashganda, sayyohda hududga nisbatan sadoqat emas, balki tark etish strategiyasi (exit strategy) shakllanadi. 1991-2025-yillardagi Markaziy Osiyo va O'zbekiston tajribasi shuni qat'iy ko'rsatadiki, garchi mamlakatimiz dunyoga mashhur, YUNESKO ro'yxatiga kiritilgan eng muhtasham tarixiy arxitekturaga ega bo'lsa-da, bu obidalar zaharli chang bo'ronlari va yillar davomida shakllangan byurokratik chegara to'siqlari qarshisida o'zining takroriy jozibadorligini mustaqil saqlab qola olmaydi. Shuning uchun, 2025-yildan keyingi davrda turizm sadoqatini (destination loyalty) tiklash, yo'qotilgan oqimni ortga qaytarish uchun birinchi navbatda Mintaqaviy xavfsizlik va ekologik barqarorlik yagona, to'siqsiz transport-logistika koridorlari bilan kafolatlanishi mutlaqo shart[8,325]. Siyosiy va ekologik to'siqlarni tizimli ravishda bartaraf etish hamda ularning takroriy tashriflarga salbiy ta'sirini minimallashtirish uchun eng yuqori darajadagi destinatsiya boshqaruvida Rezilyentlik (Resilience ya'ni, har qanday tashqi inqirozlarga moslashuvchan barqarorlik va tiklanish xususiyati) tamoyili asosiy ustuvor yo'nalish bo'lishi shart. Biz tahlil qilayotgan 2025-yildan keyingi yangi davrda O'zbekiston va butun Markaziy Osiyo turizm bozori uchun birinchi navbatda Mintaqaviy xavfsizlik va integrallashgan transport kafolati tizimini yaratish ixtiyoriy tanlov emas, balki kechiktirib

bo'lmaydigan makroiqtisodiy zaruratdir. Ixtisoslashgan tadqiqotlarimiz shuni ochiq ko'rsatadiki, agar mintaqa davlatlari o'rtasida byurokratik to'siqlardan xoli bo'lgan yagona "Sayohat xavfsizligi protokoli" amaliyotga joriy etilsa va davlatlararo transport koridorlari har qanday siyosiy konyunkturadan mutlaqo mustaqil ravishda (neutral logistics) faoliyat yuritishi qonunan kafolatlanisa, xalqaro sayyohlarning ushbu hududga bo'lgan takroriy tashrif buyurish ishonchi (trust index) keskin ravishda, ya'ni 40-45 foizga ortadi[9,278]. Bu maqsadga erishish borasida "Silk Road Visa" (Ipak yo'li vizasi) yagona vizaviy loyihasining to'laqonli va texnik jihatdan mukammal (seamless border crossing) ishlashi iqtisodiyotdagi siyosiy xatarlarni kamaytiruvchi va sayyohlar mobilligini oshiruvchi eng samarali institutsional instrument hisoblanadi. Mintaqani turistik jihatdan qayta tiklashning ikkinchi strategik yo'nalishi bu hududiy turizm iqtisodiyotini Ekologik degradatsiya bosqichidan to'g'ridan-to'g'ri Ekologik regeneratsiya (tiklanish) bosqichiga olib o'tkazishdir. Oliy darajadagi xalqaro standartlarga javob beradigan takroriy tashriflarni rag'batlantirish uchun avvalo transport-logistika tizimini dekarbonizatsiya qilish (uglerod emissiyasini qisqartirish), ya'ni "Yashil transport koridorlari"ni (Green corridors) keng qamrovda shakllantirish talab etiladi. 2025-yilga kelib global jahon turizm bozorida tabiatga ongli ravishda g'amxo'rlik qiladigan "Ekologik mas'uliyatli sayyoh" segmenti to'liq shakllanib ulgurdi; ushbu yangi va talabchan toifadagi turistlar uchun qaysidir destinatsiyani tanlashda uning o'tmishdagi shon-shuhrati emas, balki hozirgi kun ob'ektiv realligidagi havo sifati va iqtisodiy infratuzilmada qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish darajasi (Renewable energy integration) tanlovning yakuniy va asosiy mezoni hisoblanadi. Shunday inqirozli sharoitda Orolbo'yi hududida sun'iy Yashil qoplama yaratish va markaziy turistik shaharlarda ichki yonuv dvigatelli transportlardan voz kechib, elektrobuslar hamda yirik manzillararo yuqori tezlikdagi ekologik poyezdlar tarmog'ini yanada kengaytirish, hududning o'tmishdan qolgan "toksik imiji"ni to'liq zamonaviy ekologik transformatsiya markazi imijiga o'zgartirishga xizmat qiladi. Bu sa'y-harakatlar esa o'z navbatida, faqatgina ekologik sabablar va xavotirlar tufayli e'tibordan chetda qolgan, yo'qotilgan sayyohlik oqimini o'zbek bozoriga qayta tiklashning yagona va eng oqilona yo'lidir. Ushbu jarayonni to'laqonli ishlashi uchun uchinchi muhim component sifatida Siyosiy-ekologik monitoring va inqirozli kommunikatsiya (Crisis Communication) tizimining mavjudligini ta'minlash shart. Qaysidir uzoq davlatdan kelgan sayyoh xuddi shu manzilga takroran kelishi uchun, u o'sha hududdagi har qanday kutilmagan favqulodda vaziyatda, u xoh iqlim anomalialari bo'lsin, xoh to'satdan yuz bergan siyosiy o'zgarishlar bo'lsin, o'zining huquqlari va shaxsiy jismoniy xavfsizligi barcha darajada kafolatlanishini raqamli axborot tizimlari orqali mudofaa qilingan holda his qilishi kerak. O'tgan 1991–2025-yillar tajribasi hukumatlar va soha mutaxassislariga shuni

aniq o'rgatdiki, turizmda axborot vakuumi (voqealar haqida aniq ma'lumotning yo'qligi) yoki ehtiyotsizlik bilan tuzilgan noto'g'ri PR-strategiya har qanday kichik muammoni, masalan bitta viloyatdagi qisqa muddatli suv tanqisligini yoxud transport kechikishini butun dunyo tarmog'ida global "anti-reklama"ga aylantirib yuborishi mumkin. Shuning uchun, zamonaviy mintaqaviy transport xablarida va keng ommaga mo'ljallangan raqamli platformalarda bevosita xalqaro standartlarga mos keluvchi Xavfsizlik monitoring platformalarini yaratish, sayyohlarda mintaqaga nisbatan ob'ektiv ishonch va takroriy tashriflar uchun kuchli Psixologik immunitet hosil qiladi.

XULOSA

Muxtasar qilib aytganda, yuqorida har tomonlama tahlil qilingan salbiy omillar bu hududiy turizm iqtisodiyotining sun'iy tashqi eksternaliyalari bo'lib, ularni chetlab o'tish yoki o'z holiga tashlab qo'yish umuman imkonsizdir, ularni faqatgina va faqatgina kuchli mintaqaviy transport integratsiyasi hamda so'zsiz birgalikdagi ekologik diplomatiya orqali nazorat qilish mumkin. O'zbekistonning jahon sahnasida ishlab chiqayotgan 2025-yildan keyingi taraqqiyot modelida barcha transport koridorlari o'zining birlamchi funksiyasi bo'lmish nafaqat oddiy yuk va odam tashish vositasi, balki avvalo mintaqalararo siyosiy barqarorlikni so'zsiz ta'minlovchi va iqlimga zararsiz bo'lgan ekologik toza texnologiyalarni tarqatuvchi qon tomirlar, arteriyalar sifatida har tomonlama namoyon bo'lishi lozim. Faqatgina ana shunday davlatlararo, muassasalararo va intellektual kompleks yondashuv orqali takroriy tashriflarga uzoq yillardan beri salbiy ta'sir etuvchi barcha omillar qadamma-qadam kuchsizlantiriladi va oxir-oqibat mamlakatimiz hamda qo'shni respublikalar nufuzli xalqaro turistik reytinglarda so'zsiz "Barqaror va Xavfsiz Destinatsiya" oliy maqomini ishonchli tarzda mustahkamlaydi. Bu orqali Markaziy Osiyoning uzoq yillar davomida ushlanib qolgan turizm salohiyati to'liq ochiladi va turizm mintaqaviy integratsiya va ekologik regeneratsiyaning haqiqiy harakatlantiruvchi kuchiga aylanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Мансуров М. Фарғона водийсида туризмнинг ривожланиш жараёнлари ва ҳолати (1980–2018 йй.). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Тошкент, 2020. – Б. 64-68.
2. Алибоева М.М. Туризм маркетинги: инновацион ёндашувлар ва стратегик режалаштириш. Монография. – Тошкент: Иқтисодиёт, 2022. – Б. 77-82.
3. Ҳамидов О.Х. Ўзбекистонда экологик туризмни ривожлантиришнинг бошқарув механизми. – Тошкент: Фан, 2017. – Б. 66-71.
4. Тўхлиев И.С., Қудратов Ғ.Х. Туризм асослари. Дарслик. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2014. – Б. 112-115.

5. Пардаев М.Қ., Атамуратов Б. Экотуризм: муаммо ва ечимлар (Орол бўйи минтақаси мисолида). Монография. – Нукус: Қорақалпоғистон, 2019. – Б. 45-50.
6. Исмоилов А.А. Минтақавий транспорт-логистика тизимларининг шаклланиши ва уларнинг хизматлар соҳасига таъсири. – Тошкент: Молия, 2023. – Б. 120-125.
7. Наврўз-Зода Б.Н. Марказий Осиёда туризм хавфсизлиги: рискларни бошқариш ва истикболлар. – Бухоро: Дурдона, 2021. – Б. 94-98.
8. Усмонова Д. "Яшил иқтисодиёт" шароитида туризм инфратузилмасини экологик трансформация қилиш // Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар илмий электрон журнали. – Тошкент, 2024. №2. – Б. 33-41.
9. Pizam, A., & Mansfeld, Y. Tourism, Security and Safety: From Theory to Practice. – Oxford: Butterworth-Heinemann, 2006. – P. 15-28.